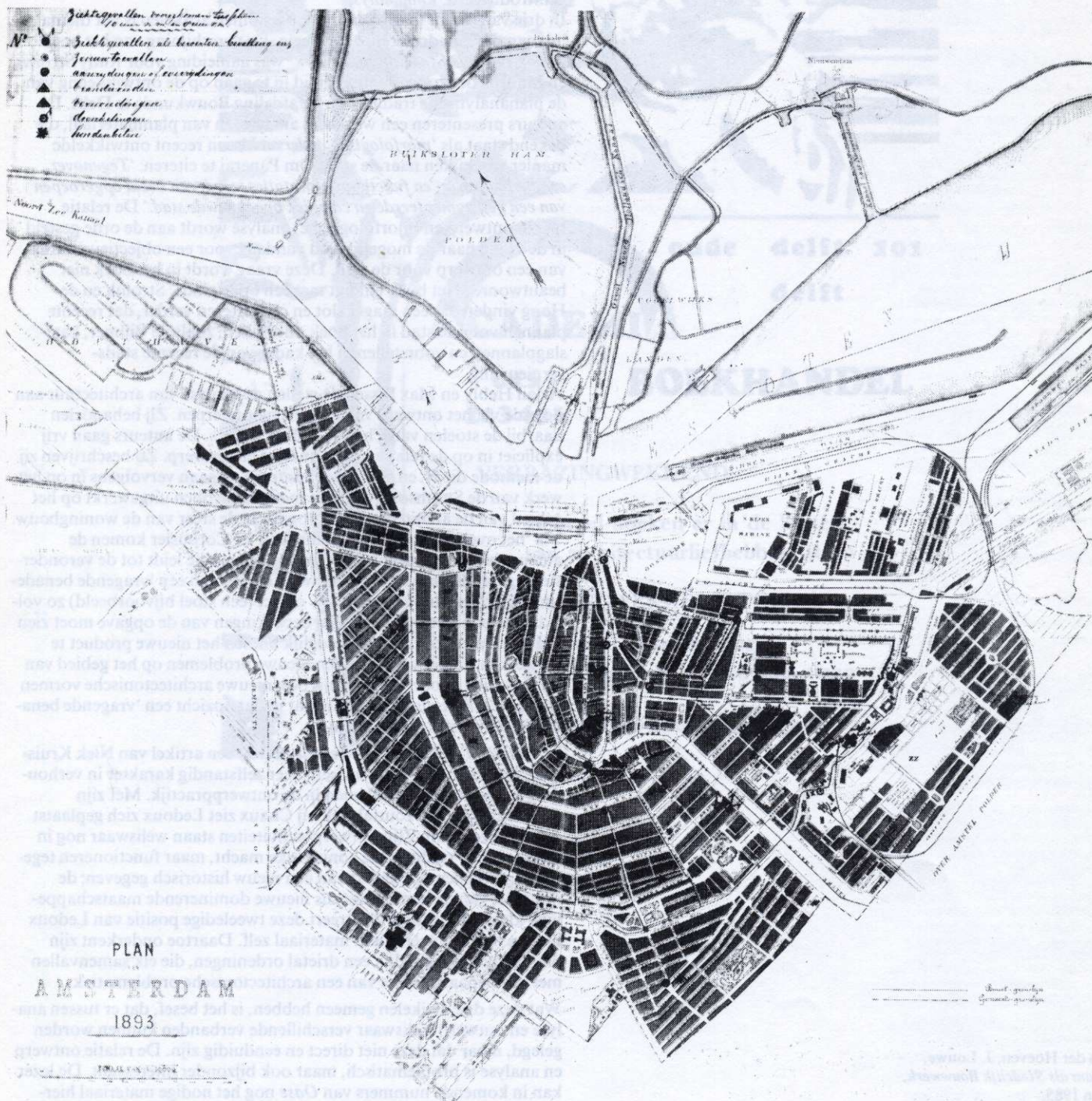
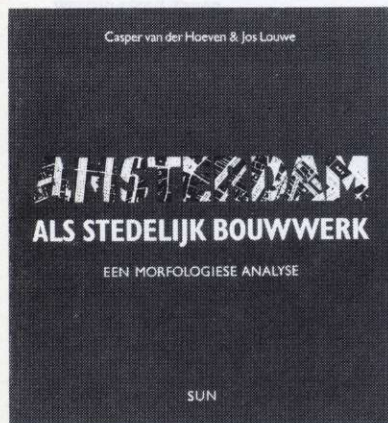

Rudie Stroink, Maurits de Hoogh

Recensie 'Amsterdam als stedelijke bouwwerk', een morfologische analyse

"Amsterdam als stedelijk bouwwerk".

Inleiding

Peiling en afstuderen van Casper van der Hoeven, Rob Louët en Jos Louwe in 1980 behoorden tot die zelfzame gebeurtenissen, waarbij je op het puntje van je stoel gaat zitten en je oren spitst; vergelijkbaar met spannende afdelingsvergaderingen en sommige colleges van Bakema of van Eyck. Nu, 5 jaar later, is hun afstudeerwerk, flink bewerkt door van der Hoeven en Louwe, als chique boek bij de SUN uitgegeven¹. Eindelijk kan de stapel verknijpte copieën van copieën de vuilnisbak in!

Als vervolg op de baanbrekende studie van Henk Engel – morfologie en typologie van de Dapperbuurt² – markeerde hun afstudeerwerk de introductie van historisch-morfologisch onderzoek in het ontwerp- en onderwijs. In korte tijd groeide het maken van dit soort studies uit tot een ware rage. De geïntroduceerde begrippen en tekentechnieken werden losgelaten op talloze steden en de interpretaties van 'type en morf' vormden de basis voor een hele reeks ontwerpexperimenten met name met woningbouw in de bestaande stad. Samen met een nieuwe historische belangstelling en plananalyse-technieken vormt het typologisch en morfologisch onderzoek de vakinhoudelijke bagage van een generatie studenten. Dit alleen al rechtvaardigt de uitgave van het boek; een breder publiek kan kennis nemen van een nieuwe manier van kijken naar de stad; van onderzoekstechnieken die hun waarde voor de structurering van een ontwerp-opgave in ieder geval in het onderwijs en her en der in de praktijk bewezen hebben. De analysetechnieken en het betoog over de stad kunnen wellicht een stimulans en impuls zijn voor wat Prof. Ir. Tj. Dijkstra in het voorwoord van het boek terecht noemt: "*De vandaag zo verarmde praktijk van de stedenbouwkundige vormgeving*".³ Toch is hierbij enige reserve op zijn plaats. De actuele planningsproblemen in Amsterdam, noch recent onderzoek mbt. de stadsvorm van universitaire onderzoeksinstituten worden becommentarieerd in het boek. De beperking is gezocht in wat de schrijvers noemen: "*De vernieuwing in het decoderen van de stadsvorm*".⁴ Dat dat 'leuk' is – zoals opgemerkt – staat buiten kijf, maar waarvoor het productief kan zijn en vooral hoe blijft in het ongewisse. De belangrijkste keuze die de schrijvers in dit kader gemaakt hebben, is het weglaten van hun ontwerp, waarvoor de studie in eerste instantie toeleverend was. De vraagstelling verschuift hierdoor. Van ontwerp-onderzoek wordt het een studie naar de compositie van de stad. Het is de vraag of dit een gelukkige keuze is geweest. Op dat moment komt het hele probleem van nauwkeurigheid en volledigheid om de hoek kijken. In onze bespreking willen we op dit punt echter niet het accent leggen. Centraal stellen we de gehan-

teerde methodiek en de verhouding tot actuele ontwerp-vraagstukken. We openen met het situeren van het boek in het Delftse ontwerp- en onderwijs.

Onderwijs en onderzoek

'Amsterdam als stedelijk bouwwerk' introduceert een nieuwe manier van kijken naar de stad. Tegenover eenduidige vorm- of functieinterpretaties wordt een beeld opgeroepen van een gefragmenteerde en complex opgebouwde stad, waarin het ontwerp een steeds verschillende inzet heeft gekend. Fragmentatie, verschillen, gelaagdheid, complexiteit en meerduidigheid vormen de basisbegrippen van de analyse-methode. Qua thematiek sluit het daarmee aan op met name Frans en Italiaans onderzoek. Een van de in Nederland meest bekende auteurs op dit gebied is Philippe Panerai. Hij besluit zijn spraakmakende opstel 'Typologieën' met de stelling dat morfologisch onderzoek een expliciet vertrekpunt moet nemen in het verzet tegen kaal-slagoperaties in de binnensteden. De waarde van de historische stad zowel in ruimtelijke als sociaal opzicht wordt daartegen gemobiliseerd.⁵ Een dergelijke stellingname ontbreekt in 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk'. Hoewel verschillende verklaringen daarvoor mogelijk lijken biedt het volgende ons inziens de meeste aanknopingspunten.

De belangstelling voor de historische steden is in de naoorlogse periode in Nederland nooit volledig uit het vakdebat weggeweest. Dat geldt niet alleen voor de Delftse school-wederopbouwers, maar ook voor de progressieve ontwerp-traditie. Deze lijkt tegen het einde van de 60-er jaren de Team-X-kritiek op de CIAM-uitgangspunten voor de reorganisatie van de stad volledig in zich opgenomen te hebben. De problematiek van aansluiting bij- en transformatie van, de bestaande stad en het aangetroffen landschap wordt dan systematisch gesteld. In navolging van de projecten van van Eyck in Deventer en in de Jordaan wordt geëxperimenteerd met een nieuw instrumentarium en vocabulair. Deze lijn verbindt zich in het begin van de 70-er jaren met het verzet tegen de modernistische plannen voor de reorganisatie van 'binnenstedelijke randzones' als Hoog-Catharijne in Utrecht en de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt. Bij de planvorming voor het Forumgebied in Den Haag en voor kaalslag in Rubroek en het Oude Westen in Rotterdam gebeurt iets vergelijkbaars. Deze plannen vormen het Waterloo van de met CIAM-concepten werkende gemeentelijke stedenbouwkundige diensten. De nieuwe ideeën over stadsvernieuwing en compacte stad leiden halverwege de 70-er jaren tot een enorme verschuiving in de bouwproductie ten gunste van nieuwbouw en woningverbetering

1. Casper van der Hoeven, Jos Louwe: 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk, een morfologische analyse', Nijmegen (SUN), 1985.
2. Henk Engel: 'Morfologie en typologie van de Dapperbuurt', interne publicatie afdeling Bouwkunde TH-Delft, 1978.
3. zie noot 1, blz. 8.
4. zie noot 1, blz. 10.
5. Philippe Panerai: 'Typologieën' in: O-ontwerp, onderzoek, onderwijs 1981 no. 1.

in de bestaande stad. Deze situatie verschilt radicaal van die in het buitenland.

Als er al een referent is voor het situeren van morfologisch onderzoek in de actuele planpraktijk, dan zijn dat niet kaalslagoperaties en een CIAM-vocabulair à la Panerai, maar eerder de teleurstellende resultaten in architectonisch en stedenbouwkundig opzicht van de realisaties in de stadsvernieuwing. Ten opzichte van deze praktijk kan morfologisch onderzoek gezien worden als een poging tot vernieuwing en herformulering van het architectonisch en stedenbouwkundige instrumentarium.

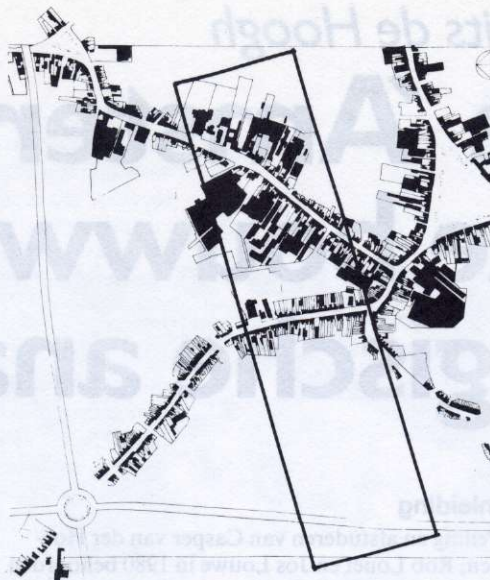
De Nederlandse variant van morfologisch onderzoek zit niet alleen vast aan de stadsvernieuwing, maar is ook verbonden met de richting van het Delftse ontwerp onderwijs in de 70-er jaren. Kenmerkend is dat morfologisch onderzoek in feite door studenten in het onderwijs geïntroduceerd is. Dit gebeurt na wat de geschiedenis is ingegaan als de hooglerarenquestie van 1977: De mislukte poging tot een radicale reorganisatie van het onderwijs. Vanaf dat moment valt de studentenbeweging uiteen in een reeks goeddeels particuliere initiatieven. Historische kritiek in aansluiting op de niet-operatieve geschiedschrijving van Tafuri, Foucault en Baudrillard⁷, vrouwenstudies, jongerenhuisvesting⁸, verbouwmogelijkheden van bestaande gebouwen, plananalyse en morfologisch onderzoek vormen de topics. De pretenties van 'de Elite' uit 1970 worden op dat moment verlaten.

Morfologisch onderzoek ligt in feite in het verlengde van het in het ontwerp onderwijs ontwikkelde plananalyseconcept. Door al dan niet uitgevoerde plannen, die vergelijkbaar zijn met een gestelde ontwerp opgave, op een reeks aspecten in hun onderlinge samenhang te analyseren ontstaat inzicht in ontwerpkeuzes en planconcept. Dit didactisch middel stimuleert niet alleen tot het op een heldere manier in elkaar zetten van je eigen ontwerp, maar is ook een middel om je bouwdoos te vullen; het levert je een reeks van ontwerpmethoden en -oplossingen voor specifieke problemen.⁶ De ontwerp opgaven, waarin met plananalyses geëxperimenteerd is, betroffen vrijwel steeds woningbouw in stadsvernieuwinggebieden. In plananalyses stonden experimenten met programmatische vernieuwingen in plattegrond, stapeling, ontsluiting, schakeling, oriëntatie e.d. centraal.

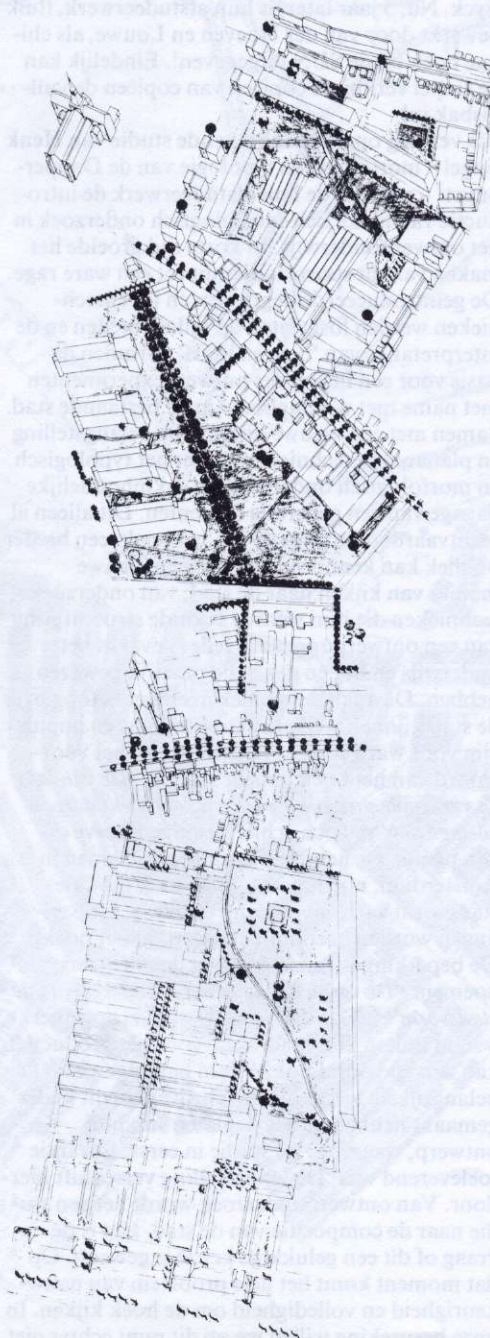
Morfologisch onderzoek sluit hier op aan.

De verwachting was dat het vergelijkbare woningbouwexperimenten in de stadsvernieuwing zou kunnen sturen. De analyses bieden een niet-genormdeerd, maar beschrijvend interpretatiekader van de situatie, basis voor een weloverwogen en beargumenteerde inzet van ontwerpmethoden op specifieke plaatsen.

In een reeks afstudeerprojecten zijn de mogelijkheden die deze strategie biedt op overtuigende wijze aangetoond; we noemen hier het afstudeerwerk van Peter Drijver, Martin Aerts en Miel Karthaus in de Schilderswijk in Den Haag en het plan voor een deel van het Oude Noorden in Rotterdam van Marc van Leent en Chris de Weyer. Morfologische analyses zijn eveneens productief geweest bij het ontwerpen van woningbouw op herstructureringslocaties van enige omvang in stadsvernieuwinggebieden: Het plan voor het Amstelbrouwerijterrein in Amsterdam van Peter Hormeijer en het plan voor Goirke-Hasselt in Tilburg van Sjoerd Cusveller laten dat zien.⁹ Min of meer grootschalige woningbouwexperimenten worden hierin thematisch verbonden met structureringslagen in de situatie. Het afstudeerwerk van van der Hoeven cs. markeerde binnen dit cir-

Afstudeerwerk Sjoerd Cusveller, analysetekening: Ontwikkeling lintbebouwing Tilburg; ingetekend is het plangebied. De wijze van verdichting is één van de uitgangspunten geweest voor het afstudeerontwerp.

Afstudeerontwerp Sjoerd Cusveller voor plangebied in Tilburg.

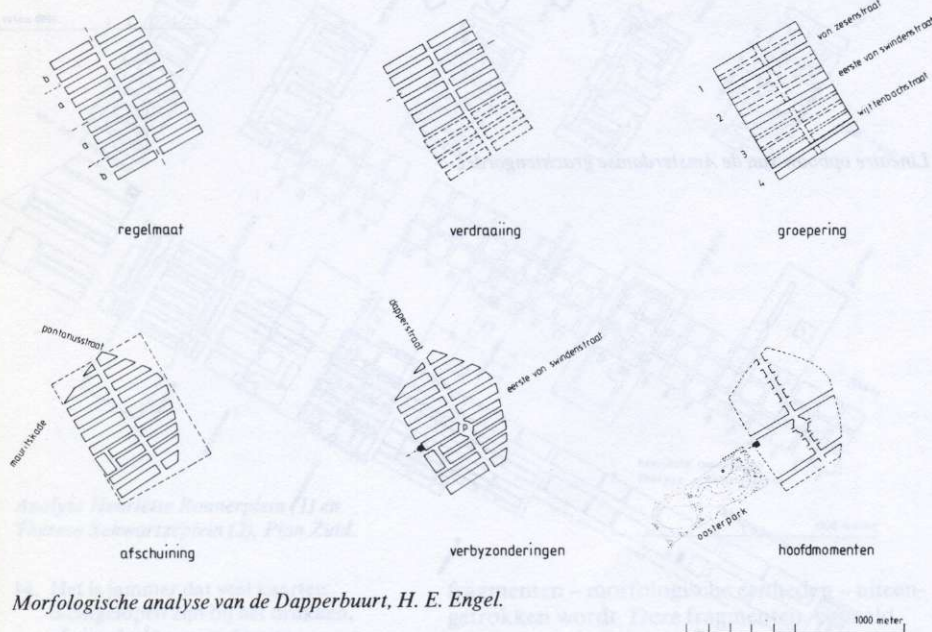
6. vgl. Mas Risselada: voorwoord bij F. Palmboom: 'Doel en Vermaakt in het constructivisme' Nijmegen, Sun, 1980.
7. vgl. Jan de Heer: AUP + AUB(ette) in: Raderwerk, jubileumuitgave tgv. 10 jaar Projectraad afd. Bouwkunde TH-Delft, Delft (DUP), 1981. Jan de Graaf, Wim Nijenhuis: 'Machinaties', Nijmegen (SUN), 1983.
8. vgl. de achtereenvolgende no's van O - ontwerp, onderzoek, onderwijs.
9. Een documentatie en beschrijving van het plan van Sjoerd Cusveller voor Goirke-Hasselt verschijnt binnenkort in (red. Rein Geurtsen) 'Stad, object van bewerking', collegedictaat P 85/86, afd. Bouwkunde TH-Delft.

10. zie noot 2.
11. O. M. Ungers: 'Project for the Braunschweig Castle Parc', in: Lotus International no. 1977.
12. vgl. de polemie die Visser voerde met de Delftse School in zijn studie 'Schoonhoven', dissertatie, Utrecht (). In deze analyse toonde Visser aan dat voor de middeleeuwse stadsvorm vooral het langzame op gebruikseisen gebaseerde transformatieproces van de oorspronkelijk weibepaald is. Met deze conclusie nam hij impliciet stelling tegen de landverkaveling 'worstentheorie' van de Delftse School, die in het kenmerkende beloop van gracht en rooilijnen langs de Oude Delft in Delft graag een vroege ontwerpingreep zagen.
13. zie noot 1, blz. 19 en 20.

cuit een poging om los te komen uit de beperking van het fragment stad, waarbinnen ontworpen wordt, en de verhouding tussen architectuur en stedelijke vorm op de schaal van de hele stad aan de orde te stellen. Dat betekende een enorme impuls voor verder onderzoek. Omgekeerd geldt dat zij, wat betreft de gehanteerde methodiek en het soort vragen, dat zij stellen, sterk leunen op de specifieke problematiek van het Delftse ontwerponderwijs: Bescheiden pogingen tot vakinhoudelijke vernieuwing van een algemeen maatschappelijk aanvaarde planpraktijk van woningbouw in de bestaande stad.

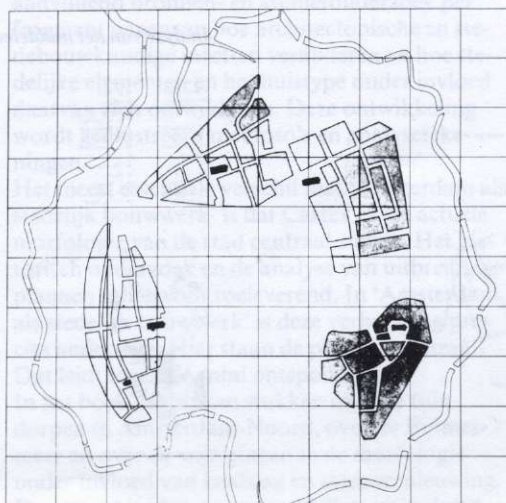
De complexiteit van het bouwwerk te lijf

Bij het ontwikkelen van een werkwijze voor hun analyse lijken van der Hoeven en Louwe te steunen op de uitgangspunten, die Henk Engel geformuleerd heeft in zijn studie 'Morfologie en typologie van de Dapperbuurt'¹⁰. In deze studie wordt de wijze van opnemen van het 19de eeuwse woonhuistype in het stadsplan geanalyseerd. Als basis voor de toenmalige uitbreidingsproductie wordt beschouwd een eenvoudig orthogonaal straten- en bouwblokkenpatroon;

Morfologische analyse van de Dapperbuurt, H. E. Engel.

Morfologische analyse Braunschweig door O. M. Ungers.

hierin zijn ontsluiting en parcellering van het woonhuistype het meest optimaal opgelost. Bovendien sluit het qua maatvoering en richting aan op de verkaveling van het slagenlandschap dat bebouwd wordt. Nagegaan wordt welke transformaties dit orthogonale patroon ondergaat als gevolg van afsnijdingen, verdraaiingen in de ondergrond en stedenbouwkundige en architectonisch verbijzonderingen (blokmaten, stratenpleinen, openbare gebouwen, hoeken, geveldetailering hiërarchie, etc.). Deze transformaties worden genoteerd in een tekeningenreeks met een toenemende complexiteit. De laatste tekening levert een min of meer nauwkeurig topografisch beeld. De reeks vormt in feite een betoog in tekeningen.

In bewerkte vorm is de tekeningenreeks van Engel in 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk' opgenomen. Je kunt zeggen dat het project van van der Hoeven en Louwe een uitbreiding van de genoemde analyse tot de hele stad is. De vorm van de stad wordt beschouwd vanuit de wijze, waarop de productie van de stedelijke ruimte in een aantal achtereenvolgende periodes van ontwikkeling georganiseerd is. Literatuur, kaartmateriaal, plannen en een oneindige reeks kaartbewerkingen verschaffen inzicht in wat aangeduid kan worden als een 'productieprincipe'. Vervolgens moet een tekentechniek ontwikkeld worden die het specifieke van de vorm van het betreffende stadsdeel in beeld brengt en kan het spel van de reeksen gespeeld worden.

Deze werkwijze verschilt sterk van die, gehanteerd door O. M. Ungers in zijn analyse van Braunschweig.¹¹ Hij werkt in feite andersom in een speurtocht naar een ideaal-typische geometrische ondergrond van verschillende stadsfragmenten: Ellips, vierkant etc. Aan middeleeuwse stadsfragmenten worden zo ontwerpkenmerken op de schaal van de stad toegeschreven. Deze werkwijze is historisch gezien problematisch,¹² maar afgezien daarvan is het de vraag wat de reductie van een fragment tot een ideaal-typische geometrie kan opleveren. Juist de concrete vorm moet in een analyse verklaard worden. Van der Hoeven en Louwe leggen daarin de nadruk op het ontwikkelen van interpretaties en tekentechnieken specifiek voor iedere fase van ontwikkeling van de stad. De vernieuwingen die ze hierin doorvoeren maken het boek tot een onmisbaar hulpmiddel voor iedereen die een analyse wil maken. In het inleidende hoofdstuk 'Werkmethode' noemen ze een hele reeks mogelijke kaartbewerkingen, variërend van rubriceren en normaliseren tot formaliseren en diagrammeren.¹³

Als criterium voor interpretatie en tekentechniek wordt gehanteerd het soort ontwerpmethoden dat al dan niet bewust is ingezet bij de totstandkoming van een fragment stad. Zo wordt in de analyse van de middeleeuwse stad volstaan met bewerkingen, die de kenmerken van de topografie in tact laten. De vormkenmerken van de situatie rond 1585 worden verduidelijkt door verschillende aspecten in afzonderlijke tekeningen naar voren te halen en andere weg te laten. In de analyse van de grachtengordel wordt op basis van een interpretatie van de Hollandse variant van de ideaal-stad-traditie de morfologie geanalyseerd als een systeem van lineaire reeksen. Dit lineaire systeem ligt verdraaid in het gebied tussen de middeleeuwse stad en de nieuwe bolwerkenring. Ingrijpende bewerkingen worden gehanteerd om dit te verduidelijken. Bij de analyse van Plan-Zuid worden de kenmerken van Berlage's ontwerpstrategie als uitgangspunt

genomen. Het arrangement van de blokken in de afzonderlijke vakken kan geanalyseerd worden los van de bepalingen in de hoofdopzet van het plan. Deze vormt een aparte laag in het plan en in de analyse.

Deze analyses vormen de hoofdmoot van het boek. Achtereenvolgens passeren de Middeleeuwse stad, de grachtengordel, de 19de eeuwse uitbreidingen, Plan-Zuid en de westelijke tuinsteden de revue. De analyses worden geïllustreerd met foto's. Aan de analyses gaat een hoofdstuk 'Historisch kaartmateriaal' vooraf, waarin een groot aantal stadsplattegronden en uitbreidingsplannen als in een atlas zijn samengebracht.¹⁴

Een belangrijk aspect van de morfologie van de stad – de historische gelaagdheid van ieder fragment – blijft in de gevolgde methodiek onderbelicht. Plannen worden vaak maar ten dele uitgevoerd of gewijzigd. In de loop van de tijd wordt het bebouwingstype getransformeerd, worden grachten gedempt, doorbraken gemaakt en verandert de inzet van de architectuur (representatie, ruimtevorming etc.). Panerai stelt in het eerder genoemde artikel 'Typologieën' dat het registeren van historische groei en transformatie van weefsels één van de gemeenschappelijke elementen is in het Italiaanse morfologisch onderzoek uit de 60-er jaren. Juist hierin zouden de kenmerken van een weefsel in relatie tot de dynamiek van enerzijds het gebouwtype en anderzijds de stedelijke vorm benoemd kunnen worden.

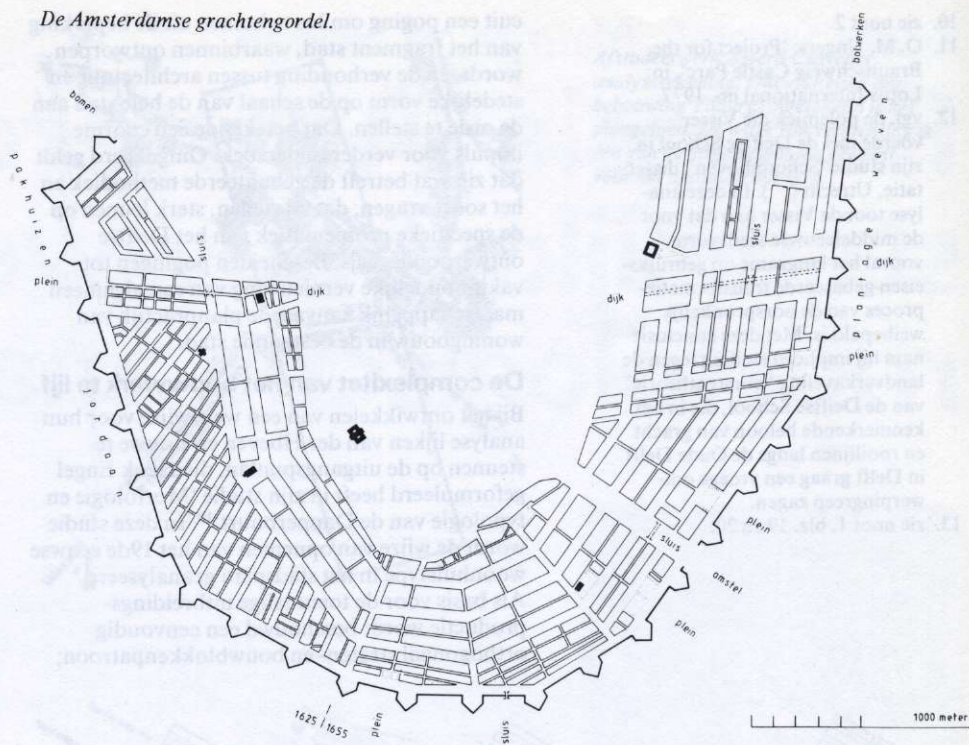
Voorstelbaar in dit kader is dat in een analyse van het middeleeuwse deel van Amsterdam, de tegenwoordige binnenstad, aandacht besteed wordt aan de achtereenvolgende transformaties van dit fragment. Aan wat continu is en wat verandert, aan structureringslagen die over het door het gebruik bepaalde middeleeuwse patroon heen gelegd zijn: Vorm en architectuur van het centrale plein – de Dam –, de stationsboulevard, de beurzen en veilinghuizen tot en met de ombouw tot theaters en musea etc.

Een dergelijke werkwijze veronderstelt nogal wat aanvullend werk en stelt hoge eisen aan de nauwkeurigheid van het onderzoek. In dit kader kan 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk' gekenschetst worden als een oriënterend onderzoek; of, zoals van der Hoeven en Louwe het zelf noemen: "een verslag van de ontwikkeling van een analysemethode".

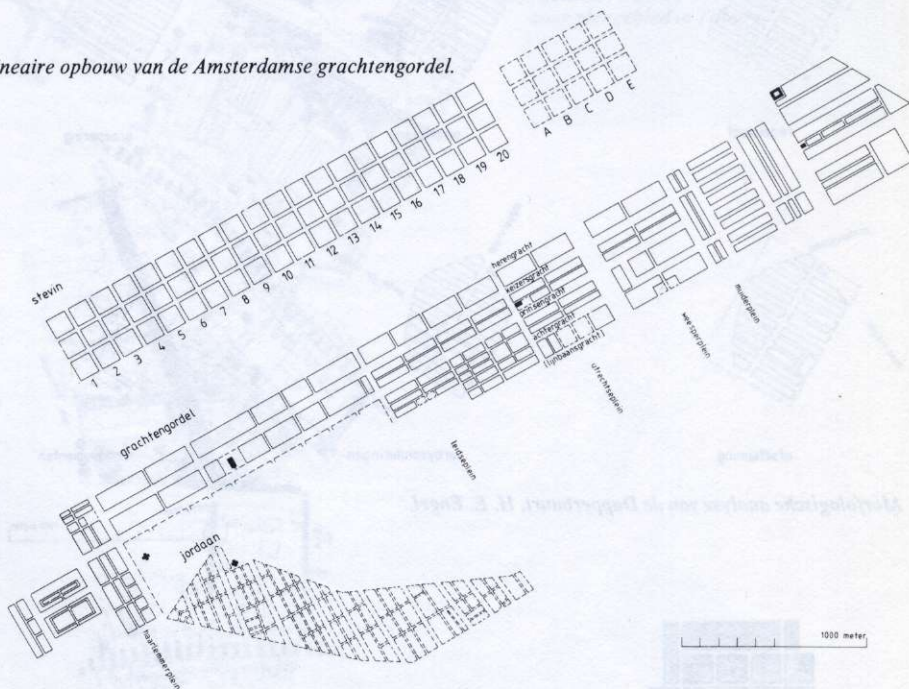
Bij nader onderzoek kan de methodiek die Castex, Céleste en Panerai ontwikkeld hebben in hun onderzoek van de stad Versailles wellicht een bruikbaar hulpmiddel zijn.¹⁵

De belangrijkste elementen van deze methodiek kunnen als volgt samengevat worden: De analyse opent met een kaartbewerking – 'decoupage morphologique' – waarin de stad in een reeks

De Amsterdamse grachtengordel.

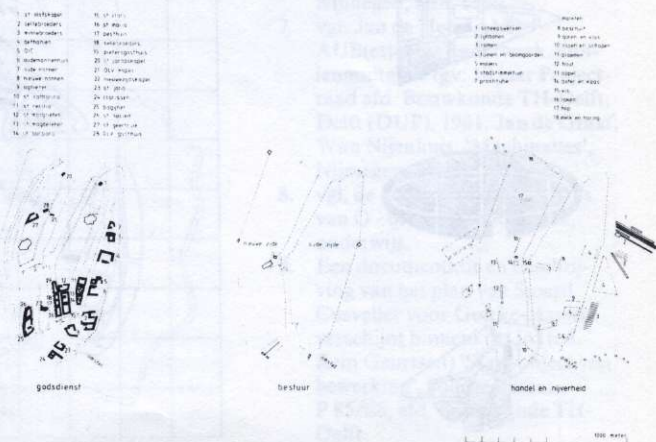
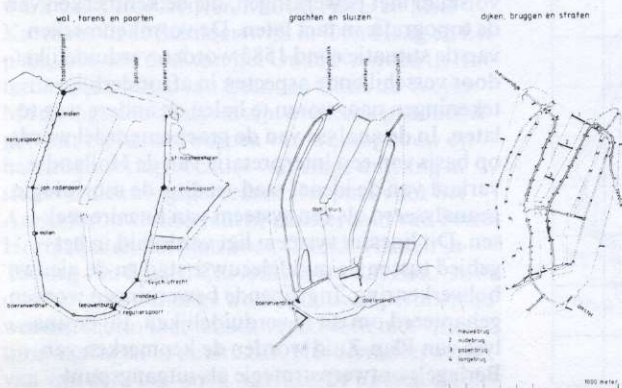

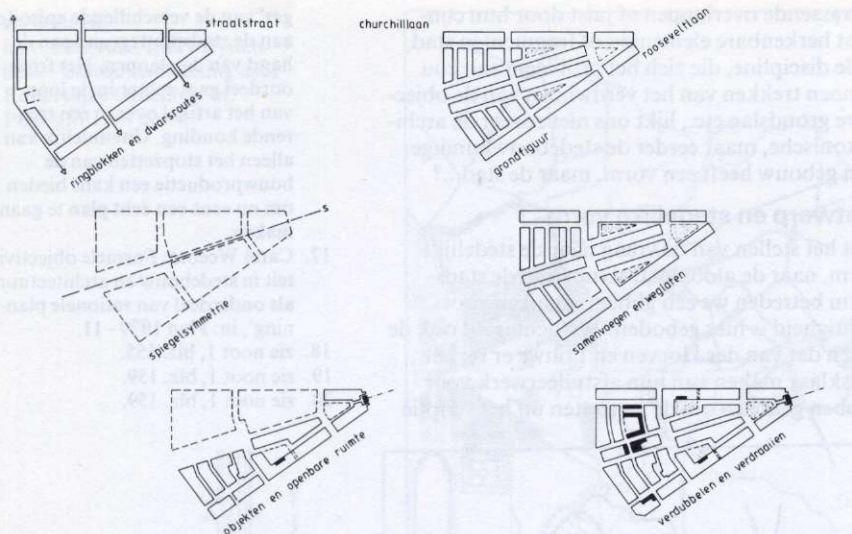
Lineaire opbouw van de Amsterdamse grachtengordel.

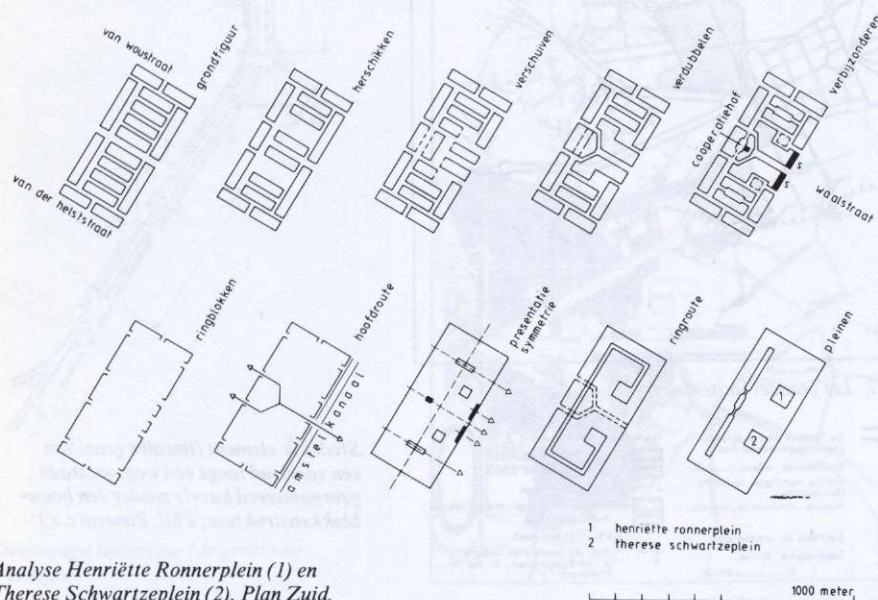
Analyse van het middeleeuwse Amsterdam 2.

Analyse van het middeleeuwse Amsterdam 1.

Victorieplein, Plan Zuid.

Analyse Henriëtte Ronnerplein (1) en
Therese Schwartzplein (2), Plan Zuid.

14. Het is jammer dat veel kaarten dichtgelopen zijn bij het drukken, of zijn slechte reproducties gebruikt. Dit maakt de kaarten moeilijk leesbaar. Dat geldt in feite ook voor de analysetekeningen. Ze zijn soms behoorlijk abstract en vergen een geoefend oog. De legenda's, schaalstokjes en foto's lossen dit probleem maar ten dele op. Vooral bij de minder bekende stukken stad in Zuid en de Westelijke Tuinsteden had een kaartje met de standpunten, van waaruit de foto's genomen zijn, misschien een duidelijker inzicht kunnen bieden.
15. Jean Castex, Patric Céleste, Philippe panerai: 'Lecture d'une ville: Versailles', Parijs (Editions Moniteur), 1980.
16. Een vergelijkbare stap doet Niek de Boer in zijn commentaar op het ontwerp-structuurplan voor Amsterdam, Wonen-TA/BK 1983 - 7. Hij bespreekt de 'bijdra-

fragmenten – morfologische eenheden – uiteengetrokken wordt. Deze fragmenten, bepaald door verschillen in gebouwtypes en opbouw van het weefsel, worden beschouwd als de belangrijkste elementen van de stad. De tweede stap is een zg. 'découpage historique' waarin voor het hele stedelijk gebied de groei en verandering in een aantal kenmerkende fases uiteengelegd wordt. Deze worden genoteerd in een reeks 'groeikaarten'. Vervolgens wordt op basis van aanvullend bronnen- en archiefonderzoek per fragment nagegaan hoe architectonische en stedenbouwkundige inzetten veranderen en hoe stedelijke elementen en het huistype onder invloed daarvan zich ontwikkelen. Deze ontwikkeling wordt geïllustreerd met foto's en analysetekeningen.

Het meest essentiële verschil met 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk' is dat Castex cs. de actuele morfologie van de stad centraal stellen. Het historisch onderzoek en de analyse van uitbreidingsplannen is hiervoor toeleverend. In 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk' is deze verhouding precies andersom. Hier staan de plannen centraal. Dat leidt tot een aantal ontsporingen.

In het boek ontbreken stukken over de tuindorpen in Amsterdam-Noord, over de Bijlmermeer en over de wijzigingen in de morfologie onder invloed van kaalslag en stadsvernieuwing. Daarnaast treden grote verschillen op in de

nauwkeurigheid van de analyses, wat leidt tot een zekere onevenwichtigheid in het boek. Zo blijft in het stuk over de grachtengordel de analyse steken op de interpretatie van een min of meer willekeurig gekozen kaartbeeld. De vroegste uitleg in de Lastage en de ontwikkelingen rond de Plantage komen daardoor niet aan de orde, terwijl juist deze gebieden in stedenbouwkundig en morfologisch opzicht het meest interessant zijn. Ze markeren de ontwikkeling van een gedifferentieerde burgerlijke woon- en stads cultuur en zijn in de geschiedenis van de stad verschillende malen object van bewerking geweest.

Daartegenover staat dan weer de prachtige analyse van de 19de eeuwse uitbreidingen. Vooral het stuk over de Singelgrachtstrip laat zien tot welke verrassende resultaten een bepaalde manier van tekenen kan leiden. Dit is ook het enige stuk waarin de historische ontwikkeling – de transformatie van stadsrand tot gefragmenteerde stadsboulevard – stap voor stap gevolgd wordt. Verschillen worden gedemonstreerd door in te zoomen op details: Leidseplein, Frederiksplein en Museumplein.

De keuze om alleen hier een dergelijke werkwijze te hanteren wordt beargumenteerd met een verwijzing naar de gefragmenteerde 19de eeuwse planpraktijk. Een totaalplan voor de 19de eeuwse uitbreidingen ontbreekt. Dit noodzaakt tot een analyse van de samenstellende onderdelen. Er is echter geen enkele reden – en de analyses maken dit overigens duidelijk – om aan te nemen dat in het geval van Plan-Zuid en het Algemeen Uitbreidingsplan wel sprake is van een totaalplan, dat vastgesteld en vervolgens uitgevoerd is.¹⁶ In het verlengde hiervan willen we ervoor pleiten bij analyses de concrete actuele vorm van stadsfragmenten voorop te stellen. Die vormt de onderlegger voor het ontwerp! Een belangrijk onderdeel van de analyse zou dan kunnen zijn het waarderen van de historische lagen ten opzichte van elkaar: Wat zijn qualiteiten van de verschillende lagen; wat wordt toegevoegd, wat wordt verpest; vormen de lagen een nieuw samenhangend systeem of zijn ze autonoom?

Ontwerp of geschiedenis

Om een andere reden staan echter bij van der Hoeven en Louwe de plannen centraal. In hun analyse van de morfologie van Amsterdam stellen zij tegelijkertijd een historisch probleem aan de orde: hoe is in de verschillende periodes van ontwikkeling van de stad de architectuur actief geweest in het veld van de maatschappelijke inrichting en welke conclusies kunnen daarvan verbonden worden voor de actuele situatie. Aanhakend bij het door Weeber aangezwengelde debat over de formeel-objectieve status van het stedenbouwkundig plan¹⁷ worden in de samenvatting van de onderzoeksresultaten per fase steeds drie aspecten belicht:

- 'Wat is de vorm van de stad in een bepaalde periode,
- wat is de aard van de grondslag, die bewerkstelligt dat de vorm van de stad in een bepaalde periode een 'objectieve status' heeft,
- wanneer grijpt de architectuur aan op het stedenbouwkundig plan, wat is haar taak en wat levert zij voor specifieke bijdrage op aan de stadsplattegrond.'

De Grondslag, die de objectieve status van de stadsvorm in een bepaalde periode bewerkstelligt, is bij van der Hoeven en Louwe het stedenbouwkundig plan of het geheel van overwegingen bij het 'rooien' van de stad. De stad is een patroon dat door de architectuur 'betekend' kan worden. Uit de analyse van het Algemeen Uit-

breidingsplan en de Westelijke Tuinsteden wordt de conclusie getrokken dat vanaf dat moment 'wezenlijk verschillende architectonische opvattingen mogelijk worden ten aanzien van de morfologie van de stad'.¹⁹ Het planbeeld kan niet meer gegarandeerd worden. De recente bouwactiviteiten in Rotterdam in het kader van de stadsvernieuwing worden in ditzelfde kader opgevoerd als "een waar pandemonium, een staalkaart". In het verlengde hiervan wordt de vraag gesteld of in deze situatie een ontwerp voor de stad nog een objectieve status kan hebben. Deze constatering leidt tot een open einde aan het boek. "De vraag naar de zin van deze studie wordt beantwoord met de stelling dat de studie 'begrip' produceert. Enerzijds begrip van waar precies de architectuur in een aantal historische episodes aangrijpt op de productie van de gebouwde omgeving, anderzijds begrip van de actuele toestand."²⁰

Dit is nogal mager.

Eerder wezen we erop dat juist een aantal meer recente plannen voor de stad en stadsfragmenten in het boek ontbreken: De Bijlmermeer in samenhang met de kaalslagplannen voor de 19de eeuwse wijken en de recente stadsvernieuwing. Hypothetisch kunnen we de stelling poneren dat deze beide strategieën een poging zijn een nieuw verband tussen maatschappelijke ontwikkeling, stedelijke vorm en architectonische inzet te formuleren. Een interpretatie hiervan kan wellicht tot een verrassend ander inzicht leiden dan het open einde van Van der Hoeven en Louwe. Afgezien hiervan is het maar de vraag welke waarde in het kader van een morfologische analyse toegekend moet worden aan het niet langer werkzaam zijn van het stedenbouwkundig plan als objectieve grond voor de productie van de stad en als aangrijpingspunt voor de architectuur.

Twee aspecten zijn daarbij van belang:

- De objectiviteit van stedenbouwkundige plannen blijkt keer op keer maar van korte duur. Dat geldt zowel voor het plan van Daniël Stalpaert voor het zuidelijk en oostelijk deel van de grachtengordel, als voor het AUP van van Eesteren. In morfologisch opzicht leidt dat soms tot een enorme fragmentatie in het veld, maar vaker tot

verrassende overlopen of juist door hun contrast herkenbare elementen of fragmenten stad, - de discipline, die zich het probleem aan zou kunnen trekken van het verdwijnen van de objectieve grondslag etc., lijkt ons niet zozeer de architectonische, maar eerder de stedenbouwkundige. Een gebouw heeft een vorm, maar de stad...?

Ontwerp en stedelijke vorm

Met het stellen van de vraag naar de stedelijke vorm, naar de globale structuur van de stadsvorm betreden we een glibberig pad en voorzichtigheid is hier geboden! Wellicht is dit ook de reden dat van der Hoeven en Louwe er bij het persklaar maken van hun afstudeerwerk voor hebben gekozen om de aanzetten uit het scriptie

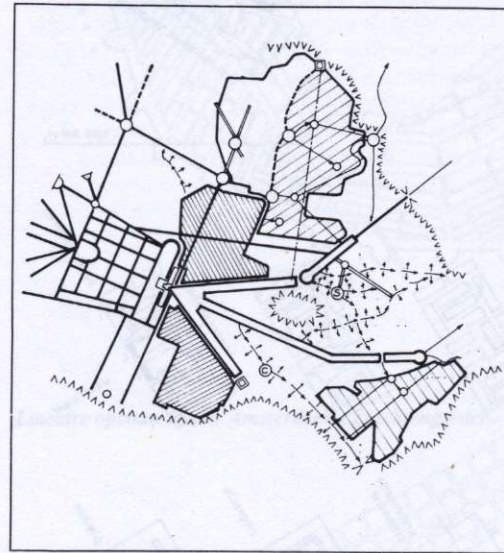
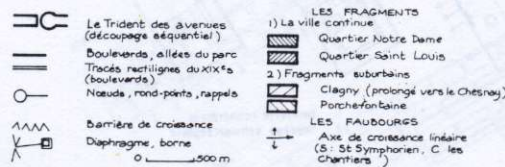

Fig. 7: Les grandes unités morphologiques.

Découpage morphologique.

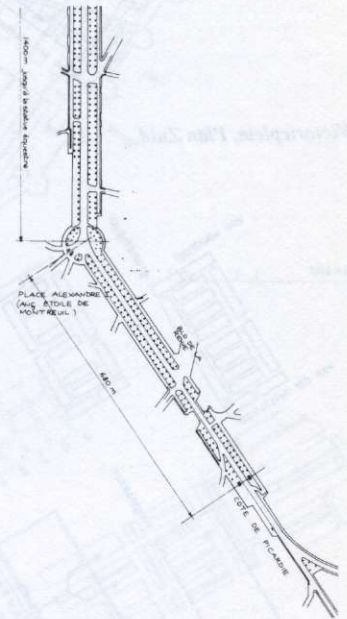
ges' van de verschillende episodes aan de stadsplattegrond aan de hand van de plannen. Het frisse oordeel gaat echter in de loop van het artikel over in een treurende houding. Uiteindelijk kan alleen het stopzetten van de bouwproductie een kans bieden om nu eens een echt plan te gaan maken.

17. Carel Weeber: Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning', in: Plan 1979 - 11.

18. zie noot 1, blz. 155.

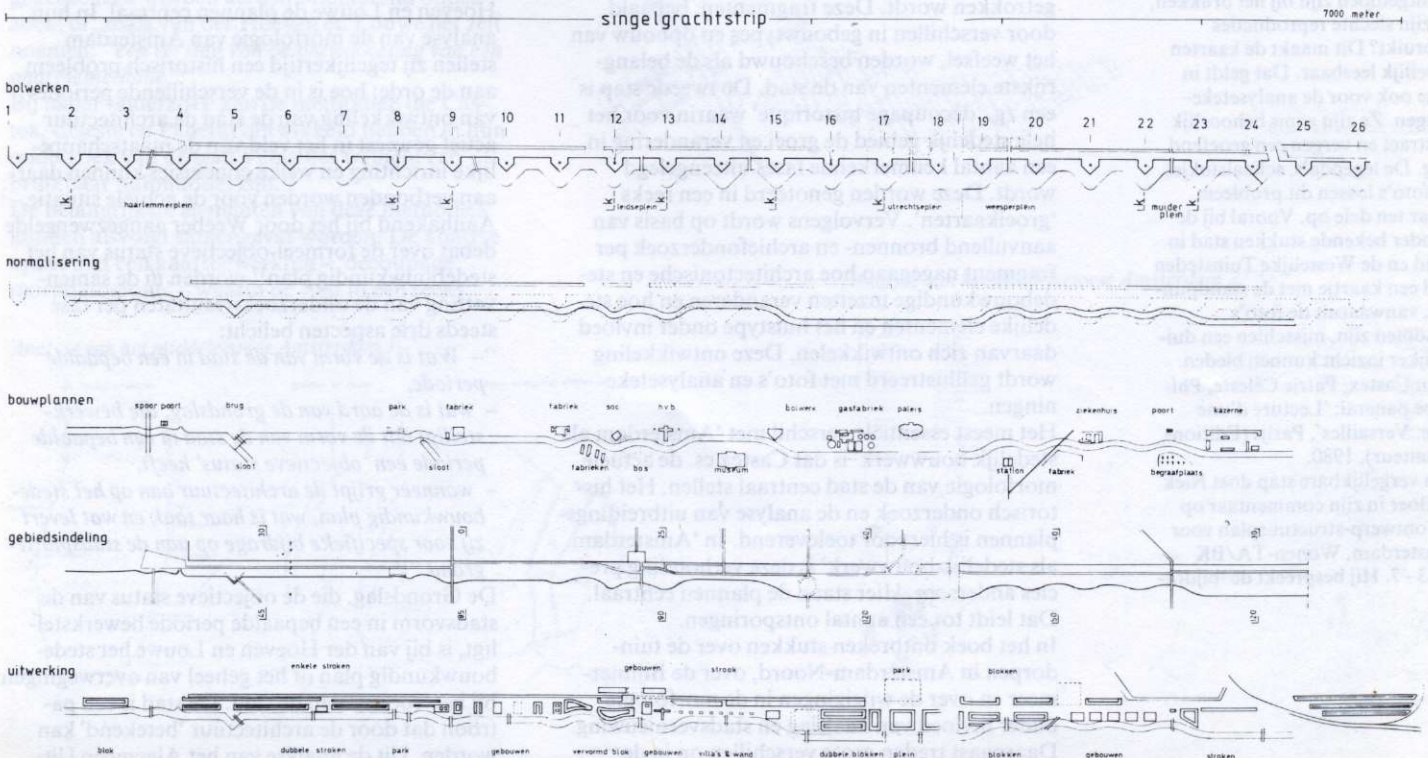
19. zie noot 1, blz. 159.

20. zie noot 1, blz. 159.

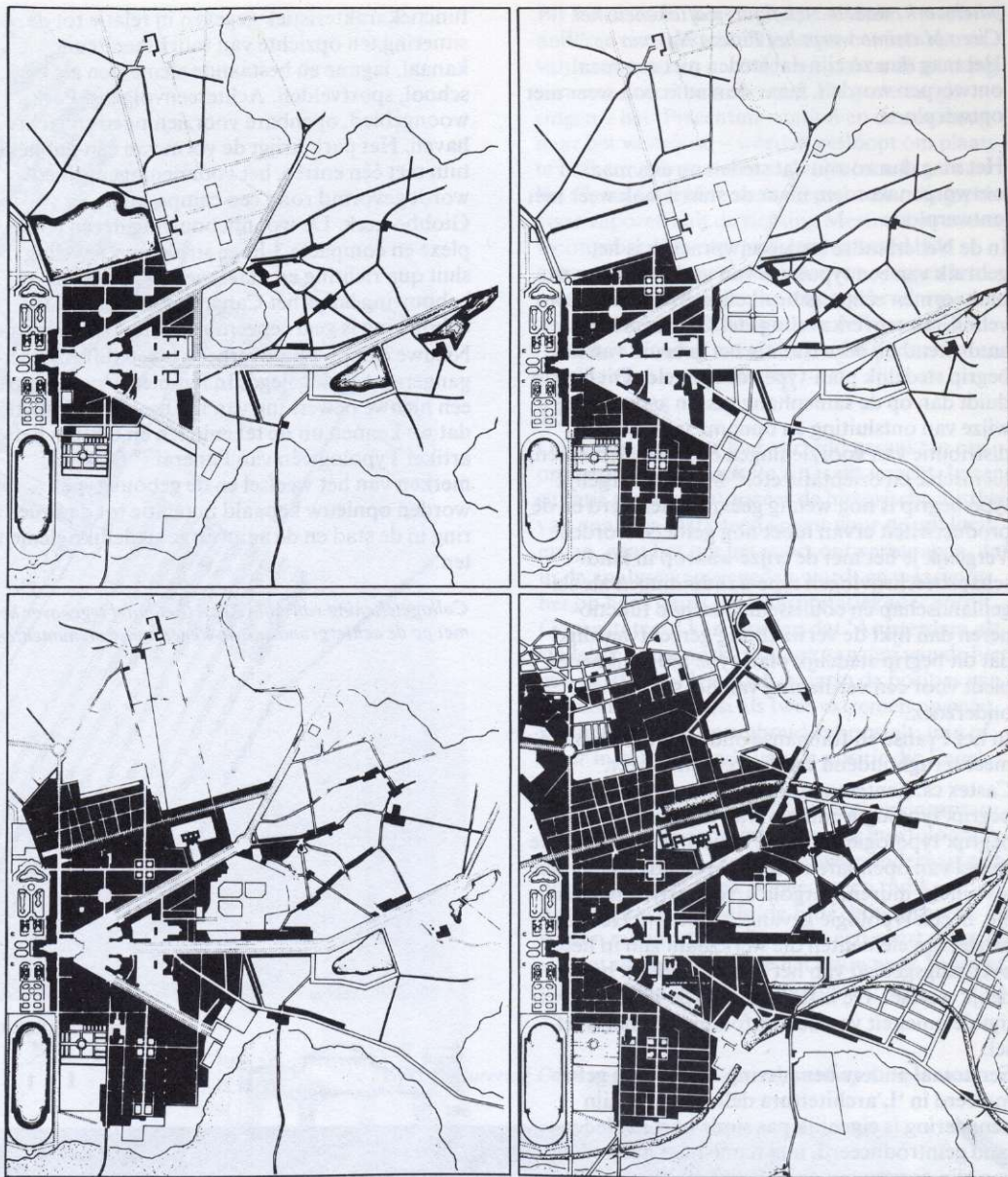

Stedelijk element (lineaire groei van een voorstad langs een weg, waaraan georganiseerd kavels zonder een bouw-blokkenstructuur, Phil. Panerai c.s.)

Singelgrachtstrip.

21. zie noot 16.
 22. hans Ebberink, Rudy Uyttenhaak: 'Stadsontwikkeling naar Ruimtelijke Ordening' in: FORUM 1984 no. 4.

Découpage historique (de groei van Versailles).

voor een begrip van de totale stadsvorm niet in het boek op te nemen; zelfs niet als hypothetische constructie achteraf. Dat is jammer, want juist op dit gebied worden veel knollen voor citroenen verkocht en lijkt morfologisch onderzoek een instrument dat productief kan zijn op bijvoorbeeld structuurplannen.

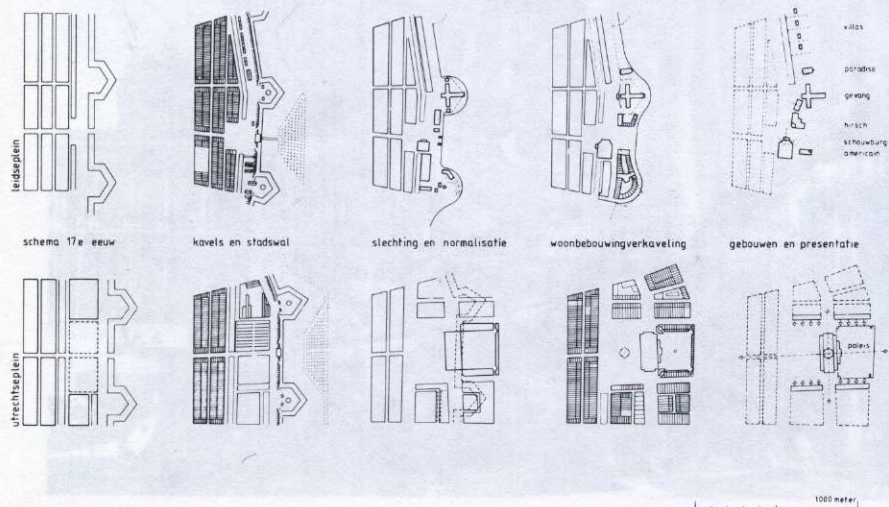
De volgende vragen zijn hierbij aan de orde: Hoe verhouden fragmenten stad zich tot elkaar; zijn er type-aspecten werkzaam op dit niveau? Of

andersom. Vormen stedelijke elementen uit verschillende fragmenten met elkaar een herkenbaar systeem, wat is de rol van de topografie, rivieren, spoorlijnen, hoogteverschillen, het omliggende landschap?

De Boer heeft in dit kader gewezen op de 'spinnweb-structuur' van de binnenstad, die in de radialen van de 19de en 20ste eeuwse gordel doorgezet is.²¹ De radiaal-concentrische opbouw biedt volgens hem mogelijkheden voor de herstructurering van de stad, met name wat betreft de vernieuwing van het openbaarvervoersstelsel en de regulering van 'cityvorming'. Ebberink en Uyttenhaak benadrukken de opbouw in 'concentrische ringen'.²² Het beloop van Amstel en IJ leiden tot herkenbare aantastingen van dit patroon. De verschillen tussen de ringen zitten huns inziens vooral op uiteenlopende profielen van de openbare ruimte bij een in hoofdzaak gelijke bouwhoogte.

Engel heeft in het eerder genoemde stuk over de Dapperbuurt het gebruik van begrippen als radiaal-concentrisch, grid, lineair etc. in de beschrijving van steden geattakeerd. "Een huis wordt gebouwd als een eenheid volgens een type; daarentegen is een stad in het algemeen niet het resultaat van een enkel ontwerp. Daarom heeft een typologie van de steden geen architectonische, maar een louter classificerende waarde die de ontwikkelingsprocessen van de stedelijke vorm buiten beschouwing laat" en tot slot "de stad is een

Analyse Frederiksplein.

patchwork, waarin zich figuren aftekenen; het Circo Massimo werpt het Piazza Navona op."²³ Het mag dan zo zijn dat steden niet een maal ontworpen worden, maar de stad is ook weer niet ontwerploos.

Het mag dan zo zijn dat steden nu een maal ontworpen worden, maar de stad is ook weer niet ontwerploos.

In de Nederlandse stedenbouwpraktijk is het gebruik van een typologie van verkavelingen en blokvormen echter gebruikelijk. Strokenverkaveling, stratenverkaveling etc. Geurtsen heeft aanhakend bij deze traditie het gebruik van het begrip stedelijk plan-type voorgesteld. Dit begrip duidt dan op de samenhang tussen aspecten als wijze van ontsluiting en opname in de stad, distributie van voorzieningen en groenelementen, hiërarchie en oriëntatie etc.²⁴ Met een dergelijk type-begrip is nog weinig geëxperimenteerd en de productiviteit ervan moet nog getoetst worden. Vergelijk je het met de wijze waarop in landschapsbeschrijvingen type-aanduidingen als slagenlandschap en coulissenlandschap functioneren dan lijkt de verwachting gerechtvaardigd dat dit begrip stedelijk plan-type mogelijkheden biedt voor een verdieping van het stadsvormonderzoek.

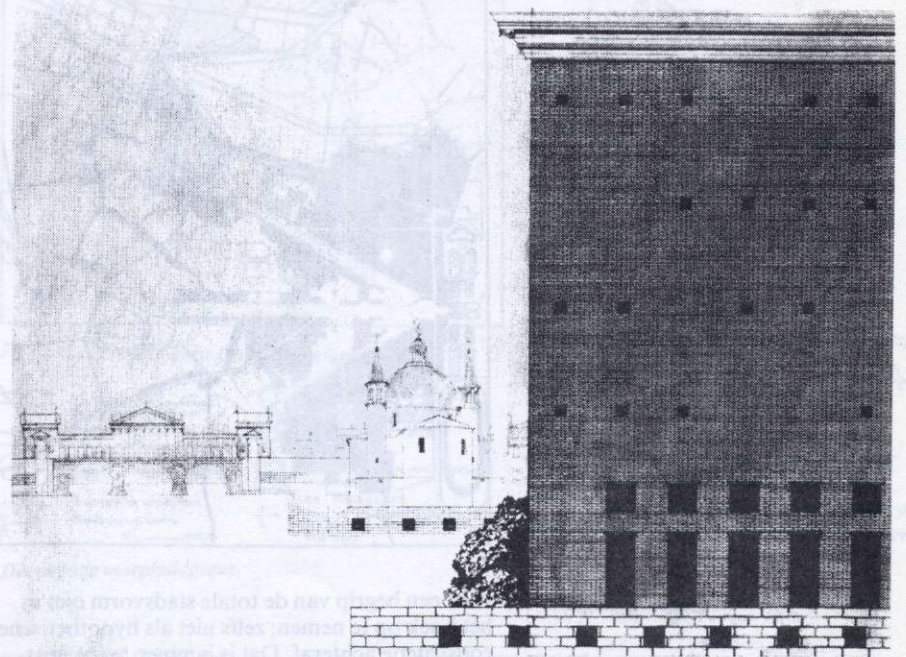
In het Franse en Italiaanse onderzoek is men meer terughoudend wat betreft dit aspect. Castex c.s. hanteren, doorbordurend op het begrip 'typologia edifiziale' van Aymonimo, het begrip 'typologie appliqué'. Hiermee kan het hele stelsel van openbare ruimte-vormende elementen als luifels, muren, pergola's, schuurtjes, hekken etc. in een typologie gevangen worden. Het gaat hierbij om elementen die werkzaam zijn in het overgangsbied van het bouwtype en het stedelijk weefsel. De inzet van dit type-begrip bevestigt de uniciteit van de morfologie van het weefsel.

Een totaal andere benadering heeft Rossi geformuleerd in 'L'architettura della città'²⁵. Zijn benadering is eigenlijk pas sinds kort in Nederland geïntroduceerd, met name naar aanleiding van zijn ontwerp voor de Kop van Zuid en de recente tentoonstelling van zijn werk in het Rotterdamse architectuurmuseum.²⁶ In zijn visie op de stad spelen twee elementen een belangrijke rol: 'Quartieri' – de woonwijken – en monumenten. "Monumenten zijn plaatsen met een symbolische functie en belichamen het collectieve geheugen van de stad, woonwijken zijn plaatsen met een conventionele functie, die slechts in termen van gebruik is te vatten", aldus Hans van Dijk in een perfecte introductie op het werk van Rossi.²⁷ Bij Rossi staat de concrete architectonische vorm van de stad op de voorgrond. In de analyses – met een verwijzing naar het schilderij van Canaletto – de voorstelbaarheid van een ontwerp: "La città analoga". Uit zijn ontwerpen is zijn visie op de stedelijke vorm dan ook het beste afleesbaar. In het ontwerp voor de Kop van Zuid is het verschil tussen de quartieri rond de havensbekkens en de nieuwe monumenten langs de Maas bijna emblematisch. Interessanter is het ontwerp voor de herstructurering van Canareggio-Ovest in Venetië. Dit ontwerp werd gemaakt in het kader van de tentoonstelling '10 beelden voor Venetië'.²⁸ Hieraan droeg ook Aymonimo bij met een ontwerp. De verschillen tussen de ontwerpen maken duidelijk wat de inzet is van hun visie op de stad.

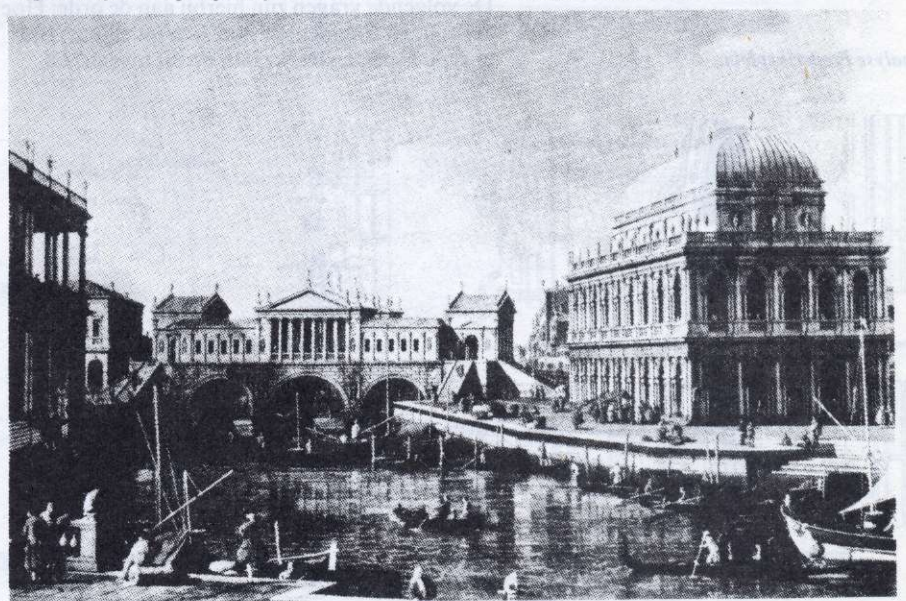
Bij Aymonimo wordt de opdeling van het studiegebied door kanalen en lange tuinmuren thematisch in het ontwerp doorgezet. Aan de afzonderlijke gebieden wordt een nieuwe vorm- en

functiekarakteristiek gegeven in relatie tot de situering ten opzichte van touristencircuit, kanaal, lagune en bestaande elementen als kerk, school, sportvelden. Achtereenvolgens: Park, woongebied, openbare voorzieningen en jachthaven. Het park krijgt de vorm van een publieke tuin met één entree, het voorzieningsgebied wordt gevormd rond een campo bij de S. Giobbe-kerk. De woonbebouwing in een complexe en compacte 3-hoge strokenverkaveling sluit qua richting en maatvoering aan op de bebouwing langs het Canareggio-kanaal. De bebouwing is gegroepeerd rond interne pleinen: Nieuwe campi. Hieroverheen is een diffuus voetgangersnetwerk gelegd. In feit biedt Aymonino een nieuwe bewerking van het beeld van Venetië, dat we kennen uit de tekeningen en tekst in het artikel Typologieën van Panerai.²⁹ De kenmerken van het weefsel en de bouwtypen worden opnieuw bepaald in relatie tot de situering in de stad en de aanwezige stedelijke elementen.

Collagetekening van Aldo Rossi (het hotel tegenover het station, gelegen aan het "Canal Grande", met op de achtergrond enkele Venetiaanse monumenten).

Capriccio, fantasieperspectief van G. A. Canaletto (Rialtobrug en Basilica van Vicenza).

23. zie noot 2.

24. Rein Geurtsen: in: *colegedictaat 'Middelen en Technieken van Stedenbouwkundig Ontwerpen'* afd. Bouwkunde TH-Delft, 1983/84.

25. Aldo Rossi: 'L'architettura della città', Padova (Marsilio Editori), 1966.

26. zie hiervoor:

– Umberto Barbieri (red.): 'de Kop van Zuid, ontwerp en onderzoek', Rotterdam (RKS-Uitgeverij), 1982.

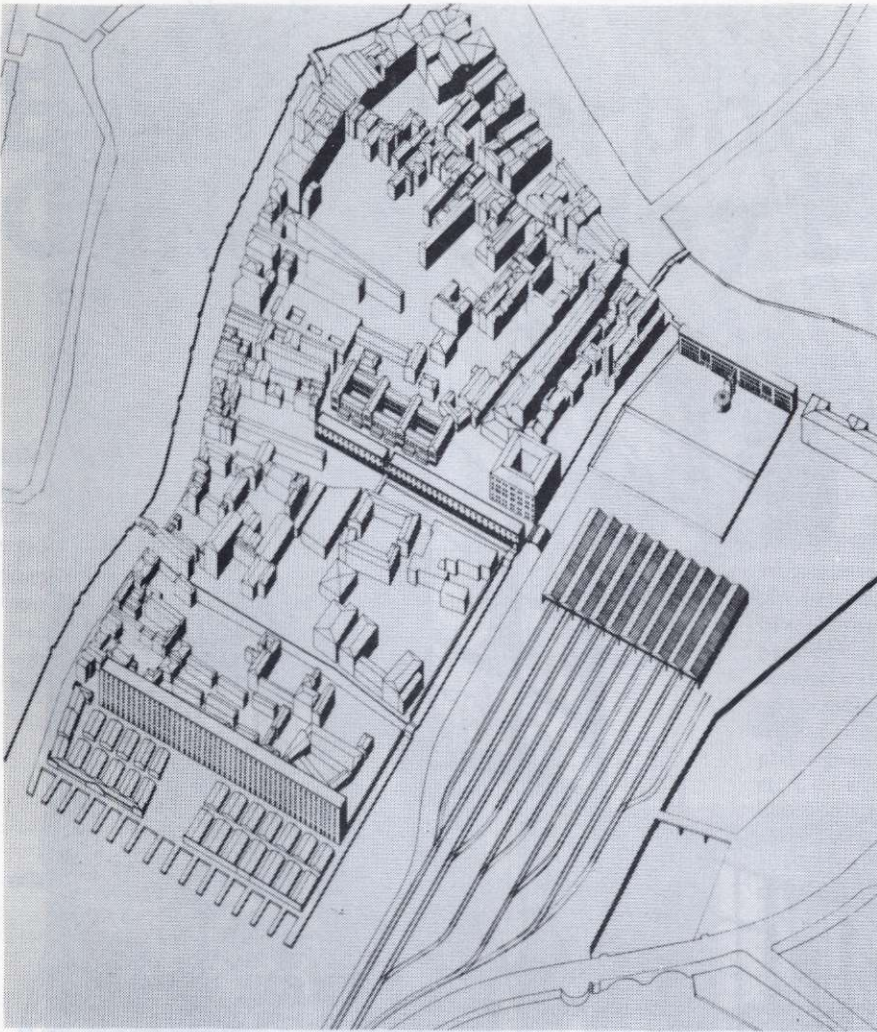
– Wonen-TA/BK 1985 2-3.

– Plan 1985 1.

27. Hans van Dijk: 'het onderbroken leven, de thema's dood en geluk in het werk van Aldo Rossi', in: Wonen-TA/BK 1985 2-3.

28. Francesco DalCo (red.): '10 Immagini per Venezia', Venezia (Officina Edizioni), 1981.

29. zie noot 5.

Herstructurering Cannaregio-Ovest in Venetië, ontwerp Aldo Rossi c.s.

Bij Rossi wordt het ontwerpprobleem op een ander niveau gesteld. Hier staat het hele ritueel van aankomst en vertrek centraal en de werking van monumenten in de stad. De grote vergissingen – het 'Piacentini'-station en de autobrug naar het vasteland – worden gesloopt om plaats te maken voor een nieuw station, een hotel aan het Canal Grande en een nieuw aanlandingspunt voor vaporetti uit de richting Mestre. Een tweetal woongebouwen completeren het beeld. De gebouwen – nieuwe monumenten – leggen hun met symbolen beladen vorm en gebruik op aan de stad. Je ziet Aschenbach in de Visconti-film 'Death in Venice' weer uit de mist opdoemen en rondhangen op het station.

Tot slot

Ongemerkt zijn we hier verzeild geraakt in een ontwerpdebat. In zekere zin is dit terecht. In een situatie waarin niet zozeer de historische juistheid van analyses toetssteen vormt voor de kwaliteit ervan, gaat het om het soort ontwerp vragen, dat in de analyse aangesneden wordt en waarvoor het op haar beurt het interpretatiekader vormt. Geconstateerd kan worden dat 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk' zich ten aanzien van de hier geschetste problematiek, waarin de posities van Aymonino en Rossi als twee extremen opgevat kunnen worden, terughoudend opstelt; min of meer in het verlengde van de positie die Engel inneemt.

Eerder wezen we op de stadsvernieuwingspraktijk waarop de experimenten met morfologisch onderzoek in het Delftse ontwerpderwijs zich oriënteren. Het boek poneert geen radikaal nieuwe praktijk, zoals 'de Elite' bijvoorbeeld. Het is geen manifest. Eerder is het een soort atlas, die je kunt raadplegen als je het bouwwerk bewerkt; daarin liggen ook de kwaliteiten.

Herstructurering Cannaregio-Ovest in Venetië, ontwerp C. Aymonino c.s.

